

2011

PRIRODNO PRAVO I ODGOVORNOST

Uvodna usmena reč koju je Autor održao na Dvadeset četvrtom susretu Kopaoničke škole prirodnog prava koji je bio posvećen opštoj godišnjoj temi »PRAVO I ODGOVORNOST« u okviru stalnog naslova škole »Pravda i pravo« koji je održan 13–17. decembra 2011. godine.

Na ovom simpozijumu podneseno je 240 referata raspoređenih u 6 tematskih oblasti (katedri) Heksagona prirodnog prava: I. *Pravo na život* (život, zdravlje, ekologija, sport); II. *Pravo na slobodu* (krivično-pravna i procesna zaštita ličnosti; sloboda ličnosti – opšta sloboda i porodičnopravna sloboda ličnosti; upravno-pravna zaštita slobode); III. *Pravo na imovinu* (kodifikacije; svojina i druga stvarna prava; svojina i nasleđe; restitucija i privatizacija; porezi i poreska politika; ugovor i odgovornost za štetu; privredna društva; međunarodni privredni ugovori, arbitraža; banke i bankarski poslovi; radni odnosi); IV. *Pravo na intelektualnu tvorevinu* (industrijska svojina, autorsko pravo); V. *Pravo na pravdu* (sud u koneksitetu pravde – sudska praksa, procedura, izvršenje; međunarodni odnosi i pravda – međunarodno pravo – elementi inostranosti; pravo Evropske Unije); VI. *Pravo na pravnu državu* (pravna država – teorijska i praktična iskustva).

Tekst ove usmene reči zabeležen je audio-tehnikom i kasnije autorizovan (sa označenjem međunaslova) i publikovan pod istim naslovom u časopisu »Pravni život« br. 1–2 iz 2012. godine.

Poštovani predstavnici Pravednog prava

*Vi, koji na ovom vrhu prirode, gradite Dvadeset četvrti
životopis Univerziteta pravde iskazan matičnim rečima
Universitas iuris naturalis Copaonici*

*Odazvanici kulture mira, sveopšte tolerancije
i samosvesne disciplinovane slobode koja
u ustanovi Odgovornosti nalazi svoju racionalnu simetriju*

*Prijatelji koji dolazite sa različitih delova sveta
budite ubeđeni da ste došli u svoj naučni domus
u kome su svi prvi među jednakima, jer nas sve zajedno
spaja racionalna koncepcija prirodnog prava na kojoj su
zasnovana i proklamovana prirodna (ljudska) prava
kodifikovana od strane Ujedinjenih nacija i drugih
međunarodnih asocijacija i integracija*

*Dame i Gospodo, srodnici po vokaciji i trajnosti
naše pravničke izvornosti*

Podsećanje

Pre godinu dana, u našim tradicionalnim decembarskim danima, okupila nas je opšta tema *Pravo i prostor*, a godinu dana ranije, bila je tema *Pravo i vreme*.

Dakle, vreme i prostor predsedavali su našim mislima o ovim suštinski nedokučivim prirodnim pojavama. Počev od Aristotela koji

je postavio pitanje da li vreme i prostor uopšte postoje, pa preko brojnih filozofskih autoriteta (pomenimo samo Njutna i Kanta) i njihovih različitih opažanja i ispitivanja, i tako sve do naših dana.

Kada je reč o pravu i njegovoj vremenskoj i prostornoj dimenziji, postavili smo određene zaključke u skladu sa našim Heksagonom i to publikovali u vidu Završnih dokumenata koji su uvećali pravnu literaturu u ovoj oblasti. Tom prilikom, označili smo izvesna opšta mesta i tačke vezivanja mnogih čestica koje su sastavile okean pravednog prava.

Razume se, nismo otkrili suštinu ove dve večne prirodne pojave, njihovu svrhu postojanja ili nepostojanja, već samo njihovo spoljno i vidljivo kvantitativno obeležje – računanje vremenskih jedinica i čulni prostor koji nas okružuje. I ništa više od tog racionalnog akta i empirijskog fakta. Jer, kada bi ljudsko saznanje otkrilo sva bitna svojstva vremena i prostora, otkrilo bi i sve prirodne tajne zemaljskog i vasionkog prostora koje za savremenog čoveka ostaju trajno nedokučive.

Sve ovo, u ovim uvodnim rečima, istakao sam samo radi podsećanja na pređeni put, i da bi u nekoj vrsti kontinuiteta započeli i ovogodišnju temu *Pravo i odgovornost*. Jer, i ustanova odgovornosti jedna je od značajnih mesta u opštem mozaiku pravne nauke, zakonodavne dogmatike, prakse i »sile« života uopšte. Dakle, da počnemo sa izlaganjem ovogodišnje teme.

Dva stuba

Pravo i odgovornost, dve su reči neprestane, dve oznake prostora i vremena na univerzumu prošlosti i zbilji sadašnjosti, dva su stuba kulture razuma kojom se gradi humana budućnost.

U tom dvostvu prostiru se polja pozitivnog prava i prirodnog prava.

Sva obeležja ova dva sistema, njihova izvorna razdvojenost, ali i međusobna uslovljenost i praktična komplementarnost, odražavaju se i na ustanovu Odgovornosti. Ona danas, obogaćena životom više od dva milenijuma, svojom moralnom i pravnom organizacijom, ispoljava dostignuti stepen individualne i opšte civilizacije.

Pravo kao kulturni čin uvek je sastavljeno iz dva osnovna svojstva: transcendentnog i imanentnog svojstva. Prvo je apiriono, uni-

verzalno i apsolutno, a drugo je posteriorno, empirijsko i relativno. Transcendentno svojstvo izražava apsolutnu ideju prava koja mu obezbeđuje stalnost i univerzalnost, dok se empirijskim svojstvom ispoljava pozitivno pravo koje je prostorno i vremenski relativno i promenljivo. Otuda, ono je i nacionalno, a transcendentno pravo je nadnacionalno.

Kompozicija

U spoljnom svetu, pravo se nikada ne predstavlja apsolutnim prisustvom samo jednog svojstva. Ono je uvek u kompoziciji oba svojstva, u njihovoj ravnoteži ili neravnoteži, što zavisi od stupnja opšte kulture jedne zajednice.

Odnos između pozitivnog i prirodnog prava može se posmatrati sa različitih strana njihovog izvora, dejstva i praktične primene. Prirodno pravo kao pravo pravedno po *sebi*, nikada i nigde nije bilo postavljeno kao celovit sistem prava koji bi se primenjivao po metodu pozitivnog prava. Prirodno pravo deluje kao neka vrsta modela ili uzora, kao kriterijum i meta poređenja za ocenu pozitivnog prava u smislu njegovih dobrih ili rđavih rešenja. Na toj osnovi počivaju stalne modifikacije i reforme pozitivnog prava.

Skala podnošljivosti

Međutim, proces revizije pozitivnog prava može ići i drugim pravcem koji se čak udaljava od prirodnog prava i tada pozitivno pravo kao rezultat volje ili samovolje manjine ili pojedinca, postaje nepravedno pravo (po Radbruhu – podnošljivo nepravedno ili nepodnošljivo nepravedno) koje završava u poplavi antiprava. Da li će se jedno pozitivno pravo naći na putu pravednog ili nepravednog prava, to zavisi od filozofskog opredeljenja, ekonomske i političke konstitucije, moralne emancipacije.

Trostruki odnos

Polazeći od izložene antinomije ali i komplementarnosti pozitivnog i prirodnog prava, odnos između pozitivnog i prirodnog prava

mogao bi se izraziti sledećom triparticijom: 1) prirodno pravo je supstrat i uzor pozitivnom pravu; 2) prirodno pravo je supsidijarni neposredni izvor prava; 3) prirodno pravo je korektivni faktor u primeni pozitivnog prava. Skraćeno govoreći, prirodno pravo je uzorno, supsidijarno i korektivno u odnosu na pozitivno pravo.

Kada je reč o prirodnom pravu kao uzoru pozitivnom pravu, treba naglasiti da veliki broj ustanova i kategorija prirodnog prava ima svoj izvor u prirodnom pravu. Tako, na primer, najveći deo obligacionih ugovora počiva na pravilu jednake vrednosti uzajamnih prestacija, i to pravilo zaštićeno je brojnim sredstvima obligacionog prava, kao što su zaštita u slučaju fizičkih mana i evikcije, prekomernog oštećenja i drugih vrsta lezije, klauzule *res sic stantibus*. Isto pravilo ekvivalencije može se pratiti i u materiji naknade deliktne štete gde se primenjuje princip integralne naknade. Jednom rečju, sve su to pojavi oblici primene komutativne i distributivne pravde koji čine osnovna obeležja prirodnog prava. U stvari, celo pozitivno pravo je samo težnja da ono postane pravedno pravo.

Kao drugu tačku u ovoj triparticiji treba pomenuti da je prirodno pravo u određenim slučajevima supsidijarni neposredni izvor prava i to u slučaju tzv. pravnih praznina pozitivnog prava i kada se na konkretan slučaj ne mogu primeniti pravila analogije kao jednog od metoda tumačenja pravnih normi. Tada prirodno pravo u vidu pravičnosti postaje neposredni izvor prava. To pravilo ima svoju opštu istorijsku dimenziju koja je našla mesta i u našoj pravnoj tradiciji (Srpski građanski zakonik od 1844, Bogišićev građanski zakonik od 1888). Isto pravilo će naći mesto i u Nacrtu budućeg Građanskog zakonika Srbije čiji su delovi publikovani u ovoj 2011. godini.

Treći odnos (pored uzornog i supsidijarnog) prirodnog prava prema pozitivnom, kao što je već rečeno, može se označiti kao korektivni. Naime, pravna norma, kao norma prostorne i vremenske opštosti nekada može zanemariti razliku koja postoji između dva slučaja na koja se ima primeniti. Tada, postavlja se pitanje kako pravnom normom regulisati određene društvene odnose, a da pri tome isključivi zahtevi formalno-pravne primene prava ne povrede osećanje pravičnosti, odnosno da isključivi zahtevi pravičnosti ne dovedu u pitanje princip pravne sigurnosti. Čini se, da rešenje leži u nekoj pravičnoj sredini, u tome da, s jedne strane, zakonodavac dozvoli primenu pravičnosti i drugih sličnih kriterijuma samo onda kada prirodna kon-

kretnog pravila to dozvoljava, a s druge strane, u postupku primene takvih pravila, sud ne bi mogao dosuđivati neku svoju proizvoljnu pravičnost, već samo onu koja se objektivno iskazuje i utvrđuje. Ona će se u postupku primene prava, između ostalog, postići različitim načinima tumačenja pravne norme među kojima prevagu treba dati ciljnou tumačenju pravne norme.

S obzirom da smo teoriju triparticije više puta izlagali u ovim Uvodnim referatima, koja je našla mesta i u Deklaraciji Kopaoničke škole prirodnog prava iz 2002. godine (dakle to je pređena stranica ove Škole), ovde je nećemo dalje izlagati, već samo podsećanja radi u potrebnoj meri, kako bi ustanovu odgovornosti bolje sagledali u kontekstu pomenute teorije triparticije kojom se teži ostvarenju prava kao umetnosti o dobrom i pravičnom.

Živi svod

Izloženi dualitet prirodnog i pozitivnog prava po kome živimo i po kome upravljamo naša individualna i zajednička htenja, našu delatnost i vitalne potrebe, predstavlja u stvari jedan živi svod ispod koga se nalazi čitav horizont naše prosvetćenosti, obrazovanosti, društvene usklađenosti ili neusklađenosti. Ali, iznad svega, tu je smeštena i kultura mira i nekultura rata i sve vrste ucena i nasilja jednih u odnosu na druge.

Razume se, tu je smešteno i naše prirodno pravo na slobodu, jer sfera prava jeste sfera slobode, ali samo one slobode koja je samosvesna, racionalna, disciplinovana i ograničena jednakom slobodom drugih titulara slobode.

I po tome, nema slobode pod nasiljem i nema slobode bez odgovornosti. Shvaćena u racionalnom smislu, sloboda je nerazdvojna od odgovornosti kao stanja kažnjivosti.

Stepen ostvarenja

Da li će ustanova odgovornosti uspeti slobodu da smesti u okviru sveopšte multikulturalne tolerancije i da li će ona delovati kao odbrana na širem području svake protivpravnosti, deliktne i kvazi deliktne aktivnosti, počev od individualiteta, pa preko svih nacionalnih i me-

đunarodnih asocijacija i integracija, sve do državnih institucija i njihovih saveza – to zavisi, pre svega i iznad svega, od stepena ostvarenja prirodnih prava čoveka koja su naročito posle Drugog svetskog rata, proklamovana i kodifikovana u okviru Ujedinjenih nacija i svih drugih miroljubivih integracija.

Pitanje je sad

Da li savremeni svet u liku država i međunarodnih organizacija snosi odgovornost što je ugroženo naše prirodno pravo na život i slobodu iz kojih proističu i sva druga ljudska prava. Ta agresija se naročito ispoljava kroz sledeće pojave: nuklearna energija kao sredstvo za masovno uništavanje ljudi i prirode; genocid kao antiprirodna pojava; preteća ekološka katastrofa; emitovane bolesti; organizovani terorizam; ogromne svojinske razlike koje dovode do *bolesti gladi* od koje umire neshvatljivo veliki broj dece koja se nalaze na pragu života – samo su neke pojave koje govore o zakonskoj i moralnoj odgovornosti određenih subjektiviteta, nacionalnih, regionalnih, svetskih.

Plan izlaganja

Polazeći od ovih uvodnih pitanja i konstatacija, plan izlaganja u ovom referatu treba da obuhvati ustanovu odgovornosti u njenim brojnim aspektima, počev od njenog opšteg značenja, pa preko različitih vrsta odgovornosti, sve do zaključnih stavova u kontekstu dvojstva pozitivnog i prirodnog prava.

U tom smislu najpre će biti izložen opšti pojam odgovornosti, posebno sa stanovišta etičke odgovornosti u uslovima savremene tehničke i tehnološke civilizacije, a zatim pojedine vrste odgovornosti, kao što su moralna, ekološka i pravna odgovornost sa svojim brojnim vrstama koje uglavnom proizilaze iz prirode pojedinih pravnih disciplina kao i zbog povrede javnog poretka kao ustanove kojom se zaštićuju opšta dobra jedne zajednice.

Pored toga, odgovornost treba posmatrati i sa stanovišta brojnih međunarodnih dokumenata, konvencija i deklaracija donetih od strane Ujedinjenih nacija i drugih međunarodnih asocijacija i integracija, sve do ideje svetske federacije država.

Sve to, kao što je već rečeno, treba da bude sagledano, ne samo sa stanovišta pozitivnog prava, već istovremeno i optikom racionalne koncepcije prirodnog prava čija je evolucija bila predmet analize u ranijim Osnovnim referatima u radu Kopaoničke škole prirodnog prava.

Opšti pojam odgovornosti

Pošto smo izložili osnovne osobine pozitivnog i prirodnog prava i ukazali na njihove različitosti i komplementarnosti, potrebno je u tom kontekstu odrediti pojam odgovornosti, a zatim ukazati na brojna područja u kojima se odgovornost javlja kao uslov i posledica sankcionisanog ponašanja određenih pravnih i moralnih subjekata.

Polazeći od opštosti ove ustanove, njene prostorne i univerzalne dimenzije, kao i njene prisutnosti gotovo u svim disciplinama prirodne i socijalne pravde i pravičnosti kao konkretizovane pravde, čini se, da bi je mogli definisati rečima:

Odgovornost je ustanova pravne, moralne i svake druge civilizacije, koja nastaje povredom odgovarajućeg pravila ponašanja koju prate unapred ustanovljene sankcije, a čiji su uslovi i sadržina primereni prirodi i vrsti povređenog dobra.

Ovako određena definicija odgovornosti, u svojoj dekompoziciji, ukazuje na sledeće elemente: 1. odgovornost je ustanova odgovarajućeg stepena civilizacije, prosvetćenosti i opšte kulture; 2. odgovornost je ustanova široke obuhvatnosti različitih oblika ispoljavanja organizovane društvenosti; 3. odgovornost je ustanova prirodnog i socijalnog, pravnog i moralnog poretka; 4. odgovornost je ustanova koja pretpostavlja povredu odgovarajućeg pravila ponašanja od strane određenog subjektiviteta; 5. odgovornost je ustanova kojom se izražava stanje kažnjivosti kroz unapred predviđene sankcije; 6. odgovornost je ustanova čije su sankcije prilagođene vrsti i značaju povređenog individualnog ili društvenog dobra.

Determinante

Posle ovih konstatacija može se reći, da različite društvene determinante određenog prostora i vremena, utiču na konstituciju od-

govornosti u svim njenim dimenzijama – vrsti, opsegu, sadržini, načinu primene.

Drugim rečima, suštinu odgovornosti određuju svi oni činioци koji bitno utiču na opštu kulturu jedne zajednice, a to su naročito:

- stanje svesti i savesti u pogledu pravde i pravičnosti kao konkretizovane pravde;

- tolerancija kao sposobnost i znak duhovnog punoletstva i visokog stepena razuma, kao ustanova demokratske kulture zasnovane na sveopštoj harmoniji u razlikama po rođenju ili bilo kom legitimnom ubedenju (međukulturna tolerancija, politička, klasna, rasna i verska tolerancija, nacionalna, jezička, materijalna, svojinska i ugovorna, tolerancija u svim oblicima poštovanja dostojanstva čoveka i njegovih neprikosnovenih prava);

- opšte stanje razvoja nauke kao sazajno-iskustvene discipline, religije kao nadiskustvenog učenja o najvišem biću i filozofije kao racionalnog sistema umnosti pogleda na svet i pitanja odnosa između mišljenja i bića, duha i materije;

- stanje moralne zasnovanosti, etičke kulture, tradicije i ustaljenih pravila ponašanja;

- ekonomska konstitucija u smislu izbora ekonomskog modela administrativne ili tržišne ekonomije i tržišnog poretka sa svim pojavnim oblicima takvog ustrojstva, a posebno svojine kao centralne ustanove društvenog i pravnog poretka;

- stanje političke zrelosti i prosvećenosti u smislu poštovanja i razvoja demokratskih institucija u sistemu vladavine prava i pravne države, a posebno principa trodelne podele vlasti i nezavisnosti suda i sudijske funkcije;

- pravna, ekonomska i socijalna sigurnost na osnovu koje se formira pravna i moralna svest i poverenje u zajedničke norme ponašanja;

- stanje opšte obrazovanosti, umetnosti i intelektualne kulture uopšte, a posebno u vidu kreacije intelektualnih tvorevina u oblasti autorskog i pronalazačkog prava;

- socijalna kohezija u smislu systemske i socijalne integracije;

- zaštita životne sredine i stanje ekološke etike, tačnije, ekološke filozofije;

- zaštita zdravlja kao uslova života i kao prirodnog prava svakog čoveka na onu vrstu zaštitu koja odgovara njegovim potrebama;

- radne navike i radna etika u smislu poštovanja radnopravne i socijalne pravde;
- stanje porodice i porodične strukture kao osnovne ćelije društva;
- kultura mira kao osnovna odrednica jedne zajednice koja se suprotstavlja različitim agresijama koje ugrožavaju život na našoj planeti, kao što su: preteća opasnost od nuklearnog i drugog oružja za masovno uništavanje ljudi, genocid, organizovani terorizam;
- stanje javnog mnjenja posebno na području medijske, naučne i stručne opservacije;
- stupanj tehničko-tehnološke obrazovanosti;
- stupanj ostvarenih prirodnih prava i principa jednakog postupanja sa jednakim stvarima.

Humana dimenzija

Kao što se vidi, ako skup pomenutih determinanti čini kulturni identitet jedne zajednice koja organizuje ustanovu odgovornosti shodno tom identitetu i ukoliko je u svemu tome prirodno pravo ne samo misaona već i stvarna odrednica, onda će i Odgovornost dobiti svoju humanu dimenziju koja će predstavljati adekvat povređenog pravila ponašanja u različitim oblastima društvenog života.

A to znači, da od kulturnog identiteta jedne zajednice zavisi ostvarenje ili podnošljivo neostvarenje ili nepodnošljivo neostvarenje proklamovanih prirodnih prava, što daje osnova zaključku da u svetskim okvirima ovo vitalno pitanje međunarodne zajednice ne može biti rešeno u bliskoj budućnosti i taj proces se prostire na neodređeno vreme.

Na tom putu, samo organizovana umnost čovečanstva može otvoriti vrata humanoj budućnosti, a to znači potpunom ostvarenju ljudskih prava proklamovanih i kodifikovanih u čitavom mozaiku međunarodnih konvencija, povelja, deklaracija i drugim dokumentima, kao izrazu zajedničke savesti i pravde kao stožerne vrline.

Vrste odgovornosti

Imajući u vidu različite stepene uticaja pomenutih činilaca na kulturni identitet jedne zajednice, ustanova odgovornosti, od prvih

pisanih izvora antičkog vremena, do savremene visokorazvijene tehničko-tehnološke civilizacije, kao i socijalnog i pravnog poretka, iskazala je neophodnost u svim sektorima organizovane zajednice u nacionalnim i međunarodnim okvirima.

To se, pre svega, odnosi na pravni i moralni poredak, a isto tako i ekološku etiku, ekonomsku konstituciju, filozofiju, nauku, religiju, porodičnu strukturu, radne navike, umetnost, obrazovanost i intelektualnu kulturu uopšte. U suštini, odgovornost je zavisna od stupnja ostvarenih prirodnih prava, njihovog legitimiteta i legaliteta postignutog u uslovima kulture mira.

Drugim rečima, sve ove determinante u jednom organizovanom društvu imaju neki svoj stepen i standard i upravo od visine tog standarda zavisi i širina polja ostvarenja proklamovanih građanskih, političkih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava, koje neminovno prati i odgovornost za slučaj povrede određenog pravila ponašanja u različitim oblastima društvenog života.

Otuda proističu i različite vrste odgovornosti, kao što su: pravna, moralna i ekološka odgovornost, ekonomska, naučna i religijska odgovornost, državna, međudržavna odgovornost, kao i odgovornost međunarodnih organizacija i njihovih asocijacija i integracija.

Pravna odgovornost

Kada je reč o pravnoj odgovornosti, treba reći da se ona javlja gotovo u svim pravnim disciplinama, a naročito u građanskom i krivičnom pravu, porodičnom pravu, ustavnom i upravnom pravu, prekršajnom i finansijskom pravu, autorskom i pronalazačkom pravu, međunarodnom javnom i međunarodnom privatnom pravu. Razume se, tu su i druge discipline, uglavnom izvedene iz pomenutih matičnih disciplina ili su interdisciplinarnog karaktera.

U svakom slučaju, ustanova odgovornosti, u prošlosti i sadašnjosti, u nacionalnim granicama i komparativnom svetu zakonodavstva, prakse i pravne nauke, zauzima jedno od centralnih mesta koje je prilagođeno prirodi odgovarajuće pravne discipline. S obzirom na širinu polja primene ustanove odgovornosti, ovde ćemo pokušati samo da ukažemo na osnovne pravce ove ustanove, i to uglavnom u oblasti klasičnih pravnih disciplina.

U tom smislu, biće izloženo pitanje: 1. građanskopravne i moralne odgovornosti; 2. odnos građanskopravne i krivične odgovornosti; 3. ugovorne i deliktne odgovornosti; 4. osnovi deliktne odgovornosti; 5. odgovornost države i međunarodnih organizacija; 6. odgovornost zbog povrede javnog poretka; 7. ekološka odgovornost, kao i druga pitanja koja su u neposrednoj vezi sa pomenutim vrstama odgovornosti. Sve to, ponovimo još jedanput, u svetlu komplementarnosti pozitivnog prava u odnosu na prirodno pravo, kao pravo pravedno *po sebi*, što čini njegovu apriornu svrhu, koja, svojom univerzalnošću obuhvata i kontekst odgovornosti u različitim oblastima društvenog i pravnog života.

Građanskopravna i moralna odgovornost

Istorija pravne civilizacije stoji pred jednom istinom: ugovor i delikt dve su grane istog drveta života. Akt voljni i akt nevoljni, čin dozvoljen i čin nedozvoljen. To su sastavni delovi čitavog horizonta ljudskih obaveza. Za Gajeve Institucije, ugovor i delikt su *summa divisio* svih izvora obaveza, svih odnosa koji se, po načinu matematičke proporcije, izražavaju jurističkom formulom pravne veze koja jednu stranu ovlašćuje da zahteva od druge strane, da ova nešto preda, učini ili se uzdrži od nekog činjenja. U toj sintezi – *dare, facere* i *non facere*, smeštena je čitava sadržina jedne životne neophodnosti koja se zove obligacija.

Ali nije samo drevni i pravnički Rim, tu neophodnost stavio pod svoju optiku. Učinila je to i helenska filozofska misao, pre svih, filozofija Aristotela i njegovih sledbenika. Jer, saglasnost volja, kao i naknada prouzrokovane štete, nisu samo pravne kategorije, već su one istovremeno i norme pravičnosti kojima se iskazuje i označava i određeni moralni stav. Očigledno, postoji tu neka proporcija odnosa.

Svest o obaveznosti ispunjenja date reči zasniva se kumulativno na moralnosti i propisanoj legalnosti u materiji ugovorne odgovornosti. U stvari, svako htenje ugovorne volje, da bi došlo do stepena moranja, potrebno je da je prati neka moć prinude. Prema tome, volja ugovornika, bez moći pravne ili moralne prinude, ne može da stvori ugovornu obavezu.

Kada su te dve moći prinude podudarne i izražene pravnom dogmatikom, onda je to znak visokog stepena primerenosti pravne norme moralnom faktu. Tada prinudna pravna norma istovremeno izražava i moralni imperativ tako da dolazi do njihovog integriteta – etički minimum. Kao što se vidi u jednom ugovoru poštovanje date reči u velikoj meri zavisi od usklađenosti pravnog i moralnog poretka. Otuda i princip *pacta sunt servanda*.

U suštini, isto pitanje se postavlja i kod deliktne štete. Prouzrokovanje štete nedozvoljenom radnjom ili propuštanjem, takođe ima svoju pravnu i moralnu dimenziju. Jer, svako je dužan da se uzdrži od postupka kojim se može drugome prouzrokovati šteta. Princip *alterum non laedere* bio je postavljen još u rimskoj Stoičkoj školi koja je moralne vrednosti podigla na viši nivo društvenog standarda.

Prema tome, sve strane u obligacionom odnosu, bez obzira da li je u pitanju ugovorni ili deliktni odnos, dužne su da izvrše svoje obaveze i odgovorne su za njihovo ispunjenje, kako sa stanovišta moralne tako i sa stanovišta pravne norme.

Jednakost odnosa

Na ovaj način, kod pitanja građanskopravne i moralne odgovornosti moramo se uputiti opštem pojmu pravde kao potpune i »stožerne vrline« koju čine komutativna i distributivna pravda izložena pre svega u radovima Aristotela.

Za Aristotela, pravedno se uvek nalazi u nekoj proporciji, a proporcija znači jednakost odnosa. Sa tog stanovišta, pravičnost može biti ili komutativna ili distributivna – *iustitia commutativa* i *iustitia distributiva*.

Kada se pravičnost postiže apsolutnom sredinom putem aritmetičke proporcije, kada se, dakle, od štetnika oduzima upravo onoliko koliko iznosi šteta i ta vrednost prenosi na oštećenog, onda je to *komutativna pravda*.

Međutim, kada se pravičnost postiže putem geometrijske proporcije koja uzima u obzir prirodu i osobenost ličnosti, kada se, dakle, članovima zajednice uvažava njihova vrednost, zasluga i neka druga individualnost, onda je to *distributivna pravda*.

Komutativna pravda zasnovana je na etičkom principu jednakog postupanja sa jednakim stvarima odnosno nejednakog postupanja sa nejednakim stvarima, srazmerno njihovoj nejednakosti. Postupajući po zakonu formalne logike, sve što je u skladu sa ovim principom predstavlja pravdu i sve što odstupa od njega kvalifikuje se kao nepravda. U postupku primene pravnih pravila, ovako koncipirana pravda izražava se aritmetičkom proporcijom i svaka strana u određenom pravnom odnosu dobija podjednako, ostvarujući jednakost onoga što daje sa onim što prima. U stvari, suština je u ekvivalentnosti prestacija, ono što se u rimskoj kompilaciji izražava formulom *do ut des*.

Ovako shvaćena pravda, primenjena na ugovor i delikt znači sledeće: kod svih dvostranih ugovora obaveze stranaka postavljene su u odnos jednakosti; kod svih deliktne radnje važi princip integralne naknade, tj. lice koje je drugome prouzrokovalo štetu, snosi odgovornost da je naknadi u integralnom smislu.

Individualna svojstva

Komutativna pravda ne uzima u obzir individualna svojstva aktera konkretnog odnosa, bitno je da se ovde pravda postiže izjednačavanjem. Zato sudija, prema rečima Aristotela, kada dođe do spora, ljudi pribegavaju sudiji koji ponovo uspostavlja jednakost tražeći po aritmetičkoj proporciji, sredinu između »prevelikog i premalog«, uzima u obzir distributivnu pravdu koja vodi računa o individualnim svojstvima određenog subjekta (svako dobija srazmerno svojim zaslugama). Stoga, *ići sudiji znači ići pravdi*, jer po rečima Aristotela sudija treba da bude oličenje pravednosti.

Posle ovih pet antičkih reči kojima se izražava čitava civilizacija sudstva, postavlja se pitanje da li one danas mogu da opstanu pred agresijom naoružane nepravde, nasilja, dogmatske netolerancije, političke i svake druge ucene.

Polje prava i pustinja nepravda

Sudijska nezavisnost i nepristrasnost neminovna je pretpostavka ustanove sudstva. Pitanje nezavisnosti sudije nije samo pravno pi-

tanje, to je pitanje opšte kulture jedne zajednice. U tom širem krugu zbivanja prava i pravde, princip nezavisnosti sudije predstavlja demarkacionu liniju koja deli polje prava od pustinje neprava.

U uslovima nepravne države, gde je legitimitet i legalitet prava ispod dozvoljenog stepena društvene tolerancije, gde vladavinu prava zamenjuje vladavina samovoljnog fakta – vlasti, strasti ili interesa pojedinačnog ili grupnog, gde se eliminiše načelo podele vlasti i ceo život svodi na politički monizam i njegovu strogu hijerarhiju, tu se sudijska nezavisnost svodi na zavisnost od partijske, a ne zakonske odluke. Takva zavisnost pretvara sudiju u derivat jednosmernog naloga (političkog, nacionalnog, rasnog ili klasnog) na različitim meridijanima ovoga sveta, bez obzira na skrivalice demokratske, suverene, slobodne itd. države – i sudija tada objektivno nije u stanju da primeni pravedno pravo.

Brodolom

U toj pretpostavci pravo doživljava brodolom, a s njim tone i princip nezavisnosti sudije zajedno sa antičkim rečima Aristotela »ići sudiji znači ići pravdi«. Umesto tih potonulih reči, na površini pliva dogmatska netolerancija sa rečima »ići takvom potonulom pravu i takvom sudiji znači ići nepravdi«.

Pravna država

Naprotiv, kada se demokratski princip, ne samo proklamuje već i ostvaruje u tolerantnoj meri, kada se organizuje po načelu legitimne ustavnosti i zakonitosti, po principima komutativne i distributivne pravde, tada se nezavisnost sudije obezbeđuje atributima pravne države i on postaje organski deo pravne države.

Viša kultura pravednog prava, u izvoru i u primeni, ispoljena racionalnom (umnom) koncepcijom prirodnog prava, opominje, ukazuje i uči nas, da sudijskoj nezavisnosti i odgovornosti treba otvoriti šire prostore, jer pravo je fenomen dobrog i pravičnog, a nije niti može biti, samozvani fakt nasilne volje jednih u odnosu na druge.

Otuda, sudija je u izricanju pravde nezavisan od bilo koje vlasti, osim vlasti legitimnog (pravednog) zakona. Sudija je ličnost jav-

nog poverenja. Vršenje sudijske funkcije ne može biti predmet nedostojnih uticaja, podsticanja, pritisaka, pretnji ili intervencija, direktnih ili indirektnih, od strane bilo koga i iz bilo kojih razloga.

Uzajamnost

Vraimo se, za još nekoliko trenutaka, opštoj vrednosti pravde jer ona je jedan od »najsajnijih« pojmova našeg duhovnog univerzuma. U stvari, komutativna i distributivna pravda, svaka za sebe, čini zaseban filozofski pojam i posebnu logičku celinu. Međutim, kada se one stave u funkciju prakse i konkretnog pravnog života, čini se, da one moraju biti komplementarne i delovati u nekom obliku filozofsko-praktične simbioze. Ceo pravnički svet je tu, da nam potvrdi ovu konstataciju. Dok komutativna pravda obezbeđuje jednakost odnosa u smislu ekvivalencije prestacija, distributivna pravda unosi u polje ugovorne i deliktne odgovornosti *duh života* i omogućuje da princip komutativne pravde bude primenjen onako kako to u uslovima društvenosti dolikuje *dostojanstvu* čoveka, a ne računskoj tehnici brojkama i njihovim proporcijama.

Konstatacije

Celokupna prošlost pravne i moralne odgovornosti upravo je izgrađena na takvom susretu ove dve pravde. I to ne samo prošlost, već i odgovornost organizovana *de lege lata*. Razume se, da mesto susreta ove dve vrste pravde zavisi od prostorno vremenske dimenzije koja određuje i njihov međusobni odnos.

Bez obzira na šire ili uže polje njihove primene u istoriji ugovornih ili deliktних obaveza, bitno je primetiti, da one, kod prosvetljenih naroda, nisu nikada bile shvaćene kao dogma sistema odmazde (sistem taliona), toliko karakteristična za period kulturnog detinjstva u razvoju moralne i pravne civilizacije. Ona je razvojem i dejstvom ljudskog razuma, bivala sve bliže bogatstvu života, tako da se u savremenom pravu komutativna pravda primenjuje, ne samo po načinu matematičke radnje, već i po načinu pravno relevantnih osobenosti lica koja se javljaju u ulozi poverioca i dužnika. To je upravo zasluga distributivne pravde do koje se dolazi dubljim i ciljnim načinom interpretacije njenog pojma. Jer, ova je pravda »naša ljudska pravda« koja

vodi računa o individualnim svojstvima odgovornog lica, da bi upravo njenim posredstvom došli do adekvatne primene komutativne pravde, a to znači potpune pravde.

To bi ukratko bilo ono što sam pokušao da izložim kada je u pitanju odnos pravne i moralne odgovornosti, a sve kroz optiku ove dve vrste pravde i pravičnosti kao individualizovane pravde.

Odnos građanskopravne i krivične odgovornosti

Međutim, kada je reč o pravnoj odgovornosti, potrebno je da se ukratko zadržimo na odnosu građanskopravne i krivične odgovornosti. Obe odgovornosti imale su bogatu evolucije od antičkog do našeg vremena. Tako, pravo prvih pisanih izvora evropske pravne civilizacije, za učinjeni delikt nije poznavalo naknadu štete kao reparaciju u današnjem smislu, već je to pravo znalo za privatnu osvetu putem načela »isto za isto« (sistem taliona), i kasnije, privatnu kaznu, koja, takođe, nije značila naknadu štete u savremenom smislu, već otkup za odustajanje od osвете.

Ipak, evolucija deliktne odgovornosti napustila je ovaj pravni sistem popravljavanja štete i sve je više prihvatila naknadu kao organizovanu pravnu sankciju za učinjeni delikt, gde je uticaj i razvoj pojma krivice imao neobično važnu ulogu.

Tako u rimskom pravu već sredinom III veka stare ere, uspostavljeni su temelji naknade štete kao reparacije i ta prelomna tačka u razvoju ove vrste odgovornosti vezuje se za *Lex Aquilia* po kome je delinkvent dužan da plati oštećenom određenu vrednost i ta plaćena suma nije kazna već naknada štete.

Istovremeno sa razvojem naknade štete u Akvilijanskom smislu, treba pomenuti i evoluciju odgovornosti za štetu koja se zasniva na krivici učinioca. Tek se u klasičnom rimskom pravu postepeno uzima u obzir krivica učinioca (kulpozna odgovornost), da bi u Justinijanovom pravu subjektivna odgovornost na bazi krivice izborila potpunu prevlast nad ostacima odgovornosti za kustodiju – razvoj stepena krivice, dolus i culpa.

Puni smisao, odgovornost na bazi *krivice*, dolazi s početka XIX veka kada je pod uticajem individualističke filozofije bila shvaćena

kao neophodni uslov svake naknade. To se naročito izražava rečima »ne obavezuje na naknadu sama šteta, već krivica« (Jering). Ova formula simbolizuje vekovnu evoluciju krivice kao uslova i osnova građanskopravne odgovornosti, počev od Akvilijanskog zakona o šteti, pa sve do druge polovine XIX veka, kada je pored krivice stupila na scenu odgovornost bez krivice tj. objektivna odgovornost za opasne stvari i opasne delatnosti.

Razdvojene celine

Građanskoprava i krivična odgovornost, pored zajedničkih tačaka u njihovom istorijskom razvoju, danas su to dve veoma razdvojene celine koje se razlikuju, kako po svojoj prirodi, tako još više po svrsi stanja kažnjivosti.

Bitne razlike se ogledaju u širini kruga odgovornosti; različitim izvorima odgovornosti; različitosti svrhe odgovornosti; različitim obeležjima naknade i novčane kazne; različitim individualitetima odgovornosti; različitim efektima procesno-pravne prirode.

Širina polja građanskopravne odgovornosti daleko je veća od kruga krivične odgovornosti gde važi princip da nema krivične odgovornosti bez konkretnog zakonskog određenja, dok kod građanskopravne odgovornosti važi opšte pravilo da svako treba da se uzdrži od postupka kojim bi drugome naneo štetu. Dakle, krivična odgovornost je ograničena pravilom *nullum crimen, nulla poena sine lege*, dok je građanskopravna odgovornost postavljena na uopšten način prema pravilu »ko drugome prouzrokuje štetu dužan je da je naknadi«.

Pored razlikovanja ove dve vrste odgovornosti u pogledu širine kruga njihove primene, kao i razlikovanja njihovog izvora nastanka, posebno se ističe razlika u pogledu njihove svrhe postojanja. Opšta svrha propisivanja i izricanja krivičnih sankcija je suzbijanje dela kojima se povređuju ili ugrožavaju vrednosti zaštićene krivičnim zakonodavstvom. Naprotiv, sadržina i svrha građanskopravne odgovornosti je naknada prouzrokovane štete koja se duguje oštećenom licu. Ona ima za svrhu da popravi narušenu imovinsku ravnotežu koja je između štetnika i oštećenog postojaja pre akta prouzrokovanja štete.

Nadalje, novčana naknada štete u smislu građanskopravne odgovornosti različita je u odnosu na novčanu kaznu kod krivične od-

govornosti, pre svega, u njenoj svrsi, kao i u pogledu drugih obeležja. Dok u krivičnom pravu ona predstavlja jednu od mogućih kazni koja se može izreći i kao glavna i kao sporedna kazna i čija visina se zakonom određuje čime se, između ostalog, ostvaruje individualna i generalna prevencija, dotle novčana naknada kod građanskopravne odgovornosti ima karakter novčane reparacije u smislu uspostavljanja ranijeg stanja (materijalna, imovinska šteta) ili ima karakter satisfakcije (nematerijalna, neimovinska ili moralna šteta) u visini koja se utvrđuje na osnovu zakonskih kriterijuma. Pored toga, u krivičnom pravu, moguće je izrečenu novčanu kaznu zameniti zatvorom ukoliko osuđeni istu ne plati u određenom roku ili je plati samo delimično, što nije moguće kod građanskopravne odgovornosti gde dosuđena naknada na ime pretrpljene štete podleže pravilima izvršnog postupka.

U kontekstu brojnih razlika ove dve vrste odgovornosti treba pomenuti i okolnost da je krivična odgovornost strogo vezana za ličnost učinioca krivičnog dela i da nema kazne bez individualizovane krivice. Naprotiv, u građanskopravnoj odgovornosti pored krivice kao osnova subjektivne odgovornosti, postoji i odgovornost bez krivice, objektivna odgovornost, kao i odgovornost za drugoga. Za razliku od krivične odgovornosti, ovde se krivica štetnika, ne samo utvrđuje, već se često i pretpostavlja, a kod odgovornosti za štetu od opasnih stvari ili opasnih delatnosti, krivica se uopšte ne utvrđuje, zbog čega se ova vrsta odgovornosti još naziva odgovornost bez krivice.

Najzad, razlike između građanskopravne i krivične odgovornosti mogu se pratiti i na polju njihovih procesnopravnih efekata, pre svega, kod pitanja pravnog dejstva presude krivičnog suda u parničnom postupku za naknadu štete. U tom pogledu postoje različita rešenja, kako u zakonodavstvu tako i u pravnoj nauci i sudskoj praksi. Naše procesno pravo predviđa da je u parničnom postupku, u pogledu postojanja krivičnog dela i krivične odgovornosti učinioca, parnični sud vezan za pravosnažnu presudu krivičnog suda kojom se optuženi oglašava krivim.

Svođenje

Građanskopravna i krivična odgovornost, i pored nekih zajedničkih tačaka, koje pre svega, potiču iz neke daleke istorije, danas se

razlikuju po mnogim pravnim pitanjima – počev od širine kruga njihove primene, pa preko izvornosti i svrhe, sve do individualiteta odgovornosti i procesnopravnih efekata. Sve te razlike govore o »samostalnosti« ove dve odgovornosti, ali istovremeno i o integritetu opšte odgovornosti u sveobuhvatnom pravnom sistemu kao organizovanoj celini svakog socijaliteta.

Ugovorna i deliktna odgovornost

Ovde postoje dve teorije, dve teze: monistička i dualistička. Pristalice monističke teze reći će da se odgovornost uvek zasniva na povredi neke ranije obaveze bez obzira na njen izvor tako da je ugovorna odgovornost samo jedan poseban vid opšte odgovornosti. Kod deliktne odgovornosti obaveza je zakonom predviđena, a kod ugovorne odgovornosti obaveza je predviđena samim ugovorom. Ova razlika je bez značaja jer se odgovornost vezuje za činjenicu povrede obaveze, a irelevantno je, da li je ta obaveza ugovorom ili zakonom predviđena. Za njih je izraz »ugovorna odgovornost« jedan pogrešan način izražavanja jer je odgovornost uvek deliktna. U stvari, ovakva monistička teza je umnogome samo posledica shvatanja pojma krivice u kontekstu tzv. teorije jedinstva krivice koja pretpostavlja povredu neke ranije ustanovljene obaveze.

Nasuprot shvatanju, o jedinstvu građanskopravne odgovornosti, stara i već klasična dualistička teza u toj odgovornosti primećuje jednu granicu koja odvaja ugovornu od deliktne odgovornosti. Ugovorna odgovornost je samo jedna posledica ili možda samo jedan vid obaveze stvorene ugovorom. Naknada štete koja se duguje radi neizvršenja ugovorne obaveze predstavlja samo transformaciju te iste obaveze, jedan mogući aspekt njenog izvršenja u slučaju da se obaveza ne ispuni onako kako je prvobitno glasila.

Prema ovom shvatanju razlike između ove dve vrste odgovornosti naročito se ogledaju u pogledu: izvora, krivice i tereta dokazivanja, a zatim u pogledu deliktne i ugovorne sposobnosti, objektivne odgovornosti kod opasnih stvari i opasnih delatnosti, klauzule o isključenju i ograničenju odgovornosti, solidarnosti dužnika, nadlež-

nosti suda, obima obaveze naknade (predvidljive štete kod ugovora), i naročito kod pitanja zastarelosti potraživanja.

Konstatacije

Ako se jednim skupnim pogledom obuhvate brojne razlike između ugovorne i deliktne odgovornosti, teško je oteti se utisku da one nisu apsolutne, kategorične i do kraja konsekventno sprovedene. Najvažnije tačke u tom mozaiku razlikovanja tako su postavljene da se iz raznih uglova ne vide na isti način.

Nekad su jasne i reklo bi se suverene. Pri upornijem posmatranju kao da blede, da se prelivaju, a često i nestaju. Sve to upućuje na misao da ni monističku ni dualističku tezu ne treba shvatiti bukvalno primenjujući je uporno i dosledno čak i tamo gde se teško može videti.

Otuda, može se reći da i ugovorna i deliktna odgovornost imaju dosta zajedničkih elemenata. Prostor na kome se susreću izgrađen je od sasvim uopštenih elemenata: i jedna i druga odgovornost pretpostaljuju štetu, njenu naknadu kao i povredu neke obaveze. Jedinstvo se sigurno opaža na ovako uopštenim predstavama i tu monistička teza može naći svoje uporište i svoje opravdanje.

Ali, kada se upornije ispitaju konkretna pravila koja smo ovde pokušali da istaknemo, zaključuje se da ona umnogome nisu ista za obe odgovornosti. Iz ovog ugla dualistička teza se može braniti, ali ne opet u jednom apsolutnom smislu jer razlike na koje ukazuje ova teza, nisu uvek takve da se mogu bezrezervno prihvatiti. Zbog toga, treba zaključiti da je ovoj materiji, možda više nego drugoj, potrebno više sumnje u izrečene dogme i više saznanja da svako pravilo treba brižljivo razlikovati od drugog.

Osnovi deliktne odgovornosti

Pitanje osnova deliktne odgovornosti imalo je svoju evoluciju koja je danas dostigla trihotomiju osnova odgovornosti: subjektivna odgovornost po osnovu krivice; objektivna odgovornost bez obzira na krivicu kada su u pitanju opasne stvari i opasne aktivnosti; i najzad, socijalizacija odgovornosti kao mogući put odgovornosti u uslovima savremene tehničke i tehnološke civilizacije.

Posle vladavine subjektivne odgovornosti koja je preživljavala vekove, poslednje godine 19. veka, a naročito naše vreme, koje je donelo visok stepen razvoja tehničkog uma (sredstva elektronske i satelitske komunikacije, razne vrste transporta i organizovane proizvodnje) primoralo je pravnu doktrinu i jurisprudenciju da konačno odstupi od hiljadugodišnje dogme prema kojoj se odgovornost uvek zasniva na krivici.

Dugo je izgledalo da se ne može ništa desiti što bi pokolebalo veru u teoriju subjektivne odgovornosti zasnovanu na krivici onoga ko je štetu prouzrokovao. To pravilo je odgovalaralo i pravnom i moralnom osećanju da ništa nije prirodnije nego da neko odgovara za štetu koju je drugome svojom krivicom prouzrokovao. Uvek kada se neko ponaša onako kako nije trebalo da se ponaša pri datim okolnostima i kada iz takvog ponašanja proistekne šteta za drugoga, takvo lice ovu štetu mora naknaditi. Teško bi se i danas mogli potpuno osporiti osnovi na kojima počiva pravilo da se odgovornost zasniva na krivici. I zato krivica kao osnov odgovornosti za prouzrokovanu štetu nije napuštena u savremenom pravu i može se verovati da će ona u nekom vidu uvek pratiti pravila odgovornosti. Ali, ako ona, kao osnov odgovornosti, produžava da živi i u naše doba, to ne znači da i dalje ostaje kao jedini kriterijum koji se uzima u obzir prilikom došivanja naknade.

Anonimna krivica

U uslovima visoko razvijenog tehničkog uma savremenog sveta, krivica se pokazala kao nedovoljna i nejaka da pravno obuhvati čitav novi svet slučajeva u kojima uzrok štete ostaje anoniman. U vremenu ostvarenja neslućenog tehničkog progressa koji se danas na početku 21. veka sve više umnožava, iako veličanstven sa gledišta razvoja tehničkog progressa, on svakodnevno odnosi ogroman broj žrtava ugrožavajući pri tome i suštinu prirodnog dobra.

Štetni događaji velikom progresijom rastu, a u mnogim od njih nije moguće otkriti krivicu jer ove naprosto nema, pošto je šteta neminovni pratilac opšteg progressa i načina života savremenog čoveka. Svake godine u svetu više od sto hiljada ljudi nalazi smrt samo u saobraćajnim udesima. Taj broj je petnaest ili dvadeset puta veći kada je reč o težim telesnim povredama kao posledica ovih udesa.

Progres i opasnost

Sve ovo ukazuje na jednu antinomiju koju donosi visok razvoj tehničke civilizacije: savremeni čovek je uspeo radi sebe da ostvari ogroman tehnički progres, ali istovremeno taj progres ga jednim delom uništava.

Ta simbioza napretka i opasnosti, progressa i žrtve, predstavljaju pravu epidemiju od koje je svet nesposoban da se izleči. Žrtve ove epidemije su danas veće od žrtava mnogih kataklizmi u istoriji čovečanstva za koje smo navikli da ih pominjemo kao vrlo velike. Razume se, ovim se nikako ne želi reći kako tehnički i drugi progres treba da zastane dok se ne reše izvesni humanitarni problemi. Ali, očigledno je da pravo, sa svoje strane, mora da prati ovaj tehnički progres, a to konkretno znači da pored subjektivne odgovornosti mora da prihvati i odgovornost bez krivice u domenu opasnih stvari i opasnih aktivnosti.

Zbog svega ovoga, pravna organizacija odgovornosti za štetu morala je da pretrpi bitne izmene. Klasična škola o dokazanoj krivici, kao uslova naknade, nije mogla da izdrži snažan talas tehničkog napretka, a da ne ostavi žrtvu bez naknade. Pravo je po svojoj vokaciji moralo da reaguje na nove pojave i zbivanja koja su od vitalnog interesa za društvenu zajednicu. Nikle su nove teorije, predložena su nova rešenja, a sudska praksa je usvojila pravila da kada šteta dolazi od tzv. opasnih stvari, onda se odgovornost ne zasniva na krivici, već na stvorenom riziku. Dužnik naknade, pod određenim uslovima postaje sopstvenik, a ponekad čak i držalac opasne stvari odnosno vršilac opasne aktivnosti. Određivanje pojma opasnih stvari praktično znači ustanovljenje okvira u kome funkcioniše odgovornost bez krivice. To dvojstvo osnova odgovornosti u savremenom pravu rađa, između ostalog, i pitanje stepena ostvarenja opšte pravde kao neophodnog svojstva svake pravne države.

Socijalizacija odgovornosti

Ako je objektivna odgovornost proistekla iz aktuelnog stepena razvoja tehničkog uma i zahteva veće socijalne pravde, onda je nje-

no prisustvo danas samo uvod u snažniju fazu socijalizacije odgovornosti za štetu koja proističe iz »opšte krivice«.

Kao što je početkom dvadesetog veka subjektivna odgovornost bila nemoćna da obuhvati novi svet odnosa nastao štetnim efektima opasnih delatnosti i stvari, tako je i na kraju tog istog veka, a naročito danas na početku 21. veka, i objektivna odgovornost postala nemoćna da odgovori na brojne zahteve oštećenih ili unesrećenih.

Teorija socijalizacije odgovornosti treba da obuhvati onu oblast deliktne štete koja dolazi kao posledica grupne ili individualne opasne aktivnosti kojom se *u većem stepenu* ugrožavaju brojna lična i materijalna dobra. Tu se, po prirodi nastanka i dejstva opasnih stvari i opasnih aktivnosti, krivica učinioca gubi kao osnov odgovornosti. Za razliku od »običnih« opasnih stvari i aktivnosti, ovde su posledice i štetni efekti takvi da dovode u pitanje ličnu i materijalnu egzistenciju većeg broja ljudi, sve do stepena moguće katastrofe. I to, bilo jednokratne upotrebe i dejstva (npr. izvor akumulirane energije, naročito nuklearne), bilo kontinuiranog korišćenja opasnih stvari koje neminovno čini enormne materijalne i moralne štete (npr. saobraćaj, posebno automobilski) ili razne vrste ekoloških šteta ogromnih razmera.

Kod ovakvih enormnih i masovnih šteta potrebno je organizovati obavezno osiguranje i formiranje socijalnih fondova iz kojih će se, po posebnim pravilima, vršiti naknada svakom licu koje je žrtva predviđenog štetnog događaja. Na taj način, odvojila bi se naknada štete od odgovornosti za štetu. Sa stanovišta klasičnih pravila odgovornosti, to se teško može razumeti, ali sa stanovišta opstanka i imperativa današnjeg života, to se lako može razumeti. Krivica kao relevantna okolnost, ostala bi samo kao regresni zahtev prema namernom počiniocu štete, kao i za režim bonifikacije prilikom uplate odgovarajućih premija osiguranja.

U svim drugim slučajevima šteta od opasnih stvari i opasnih aktivnosti primenjivala bi se i dalje već klasična teorija objektivne odgovornosti po ustaljenim načelima i pravilima. I najzad, stara i prastara teorija subjektivne odgovornosti sa krivicom kao neophodnim uslovom za naknadu, zadržala bi svoje prisustvo u svim drugim oblastima prouzrokovanja, gde se šteta ne javlja kao posledica opasnih stvari i opasnih delatnosti.

Ova moguća trihotomija pravno organizovane deliktne odgovornosti čini se, da bi odgovarala današnjoj razućdenosti izvora opasnosti i lepezi njihovih štetnih posledica. Ako bi se postavilo pitanje budućnosti međusobnih odnosa u izrečenoj trihotomiji, reklo bi se, da socijalizacija odgovornosti čeka da na šira vrata uđe u pravni život 21. veka.

U svemu tome, antički pojmovi komutativne i distributivne pravde ne gube u svojoj aktuelnosti. I zato, na globusu savremenog pravničkog sveta na kome su ispisane reči »odgovornost za naknadu štete« stoje i dalje dva polja jedne opšte pravde kao potpune vrline. Na jednom polju veći domašaj ima komutativna, a na drugom, distributivna pravda, obe sa svojim pokretnim granicama. Za nas pravnike izbor je već izvršen: pomoću prava ka pravdi.

Odgovornost zbog povrede javnog poretka

Stranke mogu na osnovu svoje autonomije volje da zaključuju sve imenovane i neimenovane ugovore, ali ta sloboda ugovaranja ima svoje granice u okvirima ustanove javnog poretka kojom se štite određeni javni interesi izraženi prinudnim pravnim propisima i moralnim imperativima.

Ako se te granice povrede nastupa odgovornost koja se pre svega izražava sankcijom ništavosti koja povlači različite pravne posledice. Reč je, naime o granicama autonomije volje, a okvir i sadržina javnog poretka zavisi od prostorno vremenske dimenzije.

Ali, odmah treba naglasiti da je ustanova javnog poretka danas proširena i u izvesnoj meri integrisana dejstvom pravila međunarodnih standarda o ljudskim pravima. Na taj način, ugovorna sloboda se danas sve više kreće u granicama proširenog, kodifikovanog i u dobroj meri unifikovanog pojma javnog poretka. A to se čini preuzimanjem odnosno implementacijom ljudskih prava iz izvora međunarodnih dokumenata i standarda međunarodne zajednice.

Dakle, klasični pojam javnog poretka danas dobija i širu i više ujednačenu sadržinu. Pogledajmo ukratko kako se klasični pojam javnog poretka razvijao u pravnoj teoriji i zakonodavstvu. Tu postoje brojne teorije koje se mogu izraziti na sledeći način. Izvestan broj au-

tora zastupa shvatanje da nije ni moguće ni potrebno ustanoviti jednu definiciju javnog poretka koja bi bila prihvaćena u praktičnoj primeni; druga grupa autora će reći da ipak treba sudu dati neke smernice kao što su javno dobro, opšti interes i srodne kategorije; treća grupa autora zastupa gledište da zakonodavac treba da navede koje zakonske odredbe pripadaju ustanovi javnog poretka; četvrta grupa autora daje definicije javnog poretka i u tom pogledu postoje različita shvatanja.

Može se reći, da je javni poredak skup principa na kojima je zasnovano postojanje i trajanje jedne pravno organizovane zajednice, a koji se ispoljavaju preko određenih društvenih normi (pravnih i moralnih) koje stranke u svojim odnosima moraju poštovati pod pretnjom ništavosti njihovog akta.

Međunarodni aspekt odgovornosti

Pored raznih vrsta odgovornosti o kojima je do sada bilo reči, potrebo je ukazati i na međunarodni aspekt ovog pitanja što je danas od izuzetnog značaja s obzirom na postojeće stanje nedovoljno ostvarenih kodifikovanih ljudskih prava proklamovanih od strane Ujedinjenih nacija i drugih miroljubivih organizacija i integracija.

Naime, u čitavom nizu međunarodnih dokumenata, ustanovljena su brojna prirodna prava u vidu međunarodnih deklaracija, konvencija i drugih međunarodnih dokumenata, a zatim pravila odgovornosti koja prate, ili bi trebalo da prate povredu ili nepoštovanje tih prava od strane država i međunarodnih organizacija.

Konvencije

Kada je reč o kodifikaciji ljudskih prava u oblasti prava na život i slobodu, kao osnovnih prirodnih prava iz kojih proizilaze i sva druga prava koja su u organskoj vezi sa životom i slobodom, treba reći da je ovo područje regulisano brojnim univerzalnim i regionalnim dokumentima, tako da se ovde smestio ogroman broj pravnih i socijalnih normi, zasnovan na kulturi razuma i vrlini pravde.

To su, pre svega, Univerzalna deklaracija o pravima čoveka iz 1948; Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima iz 1966; Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima iz 1966; Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda iz 1950. godine, pa preko veoma brojnih konvencija, sve do Povelje o osnovnim pravima Evropske unije iz 2000. godine.

Univerzalna deklaracija o pravima čoveka predstavlja po broju i sadržini prava čoveka do sada najveću kodifikaciju prirodnih prava čoveka. Ona je, pored klasičnih političkih prava, obuhvatila još i čitav niza ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava čime je, bar filozofsko-normativno zaokružen dignitet čoveka kao društvenog bića. Deklaracija je u svom 63-godišnjem trajanju postala pravi izvor raznih međunarodnih dokumenata univerzalnih i regionalnih.

Polazeći od načela proklamovanih ovom Deklaracijom, Deklaracija Kopaoničke škole prirodnog prava (2002) konstatuje da je prirodno pravo zasnovano na autoritetu razvijenog razuma i zajedničke umnosti koja mu obezbeđuje racionalna sloboda u svim oblicima njegovog socijaliteta, a to sve stavlja pod sintagmom »čovek je rođen slobodan, a svuda je u okovima« (Ž. Ruso). Prema Deklaraciji Kopaoničke škole prirodnog prava, okove mu donosi pozitivno pravo i to ono koje je zasnovano na volji, samovolji, ili nasilju jednih u odnosu na druge, a okove mu skida ono pravo koje je zasnovano na paradigmi prirodne i socijalne pravde u vidu racionalne koncepcije prirodnog prava.

Neostvarenje proklamovanih prava

U mnogim zemljama sveta, danas je objektivno nemoguće ostvariti mnoga prava naročito ona koja su utvrđena kao ekonomska, socijalna i kulturna prava.

Jedna milijarda ljudi danas živi u uslovima ekstremnog siromaštva koje čine atak na elementarno ljudsko dostojanstvo. To je dovelo do katastrofe *bolesti gladi* koje odnosi stotine hiljada života i gde nije moguće ostvariti socijalna prava.

Uzroci se još vide i u zloupotrebi ljudskih prava koja postoji kada se na jednu povredu ljudskih prava odgovara odmazdom, često i

većom od inicijalne povrede. Nadalje, kada je reč o uzrocima neostvarenja proklamovanih prava, treba pomenuti i veliki broj antipravnih država, a naročito *ucenu* kao sredstvo za ostvarenje određenih ciljeva, počev od oružanih, pa sve do teritorijalnih i ekonomskih, što sve govori o danas nesrazmernoj politizaciji ljudskih prava.

Naježda antiumnosti

U savremenom svetu, s jedne strane stoji ogroman broj humanih konvencija i filozofskih traktata, ali s druge strane stoji kao sudbinsko pitanje pogažena obećanja, brutalno nasilje jednih u odnosu na druge, preteća oružana i ekološka katastrofa, genocid i druge antiprirodne pojave – jednom rečju, naoružana nepravda u mnogim delovima sveta nije više *ante portas*, već je ona ušla u sve pore individualnog i zajedničkog života.

Sila i organizovana fizička moć, ta opasna čulnost Hirošimske antiumnosti, svakim danom sve više umnožava svoju odgovornost pred izgrađenim zdanjem humane misli proklamovane i kodifikovane od strane miroljubivih međunarodnih organizacija.

U kontekstu rečenog, moramo znati da pored pravne, moralne i svake druge odgovornosti, tu je i *istorijska* odgovornost, koja često može biti i teža i sudbonosnija od konvencionalne i trenutne.

Odgovornost država i međunarodnih organizacija

Kada je u pitanju odgovornost država i međunarodnih organizacija za protivpravne akte, potrebno je ukazati i na okolnost da je Komisija za međunarodno pravo Generalne skupštine UN zadužena da sačini jedan kodifikatorski tekst pod naslovom *Odgovornost međunarodnih organizacija* (2011). Kada je reč o pravilima odgovornosti država Komisija je još 1955. godine bila zadužena da izradi taj tekst. Nacrt pravila o odgovornosti država za protivpravne akte usvojen je 2001. godine od strane Generalne skupštine, ali taj tekst je ostao u obliku Nacrta a ne međunarodnog ugovora.

Ovim Nacrtom formulisana su pravila odgovornosti: međunarodno protivpravni akt međunarodne organizacije može se sastojati u činjenju ili nečinjenju i tu postoje dva elementa – da se taj akt može *pripisati* određenoj međunarodnoj organizaciji i da on predstavlja *kršenje međunarodne obaveze po međunarodnom pravu*.

Kao što se vidi, ovaj tekst ni izdaleka nije dovoljan da pokrije sve vrste odgovornosti država i međunarodnih organizacija. Postavlja se pitanje da li je bilo potrebno da se na ovakvoj formulaciji odgovornosti država odnosno međunarodnih organizacija radi još od 1955. godine, dakle, više od pedeset godina i da se kao rezultat tog višedecenijskog rada odgovornost definiše kao akt kojim se krši međunarodna obaveza.

Sa gledišta pravne nauke, a posebno sa stanovišta životne realnosti, teško se može razumeti višedecenijski rad na ovakvom tekstu koji praktično nije označio nikakav doprinos u oblasti odgovornosti država i međunarodnih organizacija.

Ekološka odgovornost

Jedna od najznačajnijih vrsta odgovornosti jeste ekološka odgovornost. Ona se sastoji u očuvanju zdrave životne sredine kao neminovnom preduslovu života i zdravlja ljudi na našoj planeti.

Otuda, svako ima dužnost i odgovornost, a posebno država i međunarodne organizacije, da preduzima odgovarajuće akte u cilju očuvanja, zaštite i obnavljanja životne sredine i jedinstva ekosistema Zemlje.

Ekološka odgovornost, za razliku od drugih vrsta odgovornosti, ima još jednu dimenziju više, a ona se ogleda u odgovornosti sadašnjih prema budućim generacijama koje će živeti na istoj planeti Zemlji.

Odgovornost prema budućim generacijama

Prema Deklaraciji UNESCO-a iz 1997. godine, sadašnje generacije imaju odgovornost da predaju budućim generacijama Zemlju koja neće biti nepoželjna zbog narušavanja njene prirodne suštine.

Tu odgovornost ne treba shvatiti u smislu konkretne naknade koja se npr. vezuje za deliktnu odgovornost postojećeg individualiteta u odnosima *inter vivos*, već u smislu jedne više dužnosti i odgovornosti koja proizilazi iz *prirodnog prava* po kome svi na isti način i dolaze i odlaze sa prostora ove planete i da u tom smislu imamo isto pravo na život i podnošljivu zdravu životnu sredinu. Između ostalog, to je i istorijska odgovornost.

Upravo zbog te univerzalne ljudske odgovornosti, u postojećem nacionalnom i međunarodnopravnom sistemu, postoje brojne sasvim konkretne dispozicije i sankcije koje imaju za cilj da oživotvore tu odgovornost, koja bi, bez odgovarajuće pravne zaštite (upravne, krivične, građanskopravne i druge srodne discipline) mogla biti shvaćena kao sasvim apstrakta i neprecizna.

Upravo zbog toga postoji i mišljenje da odgovornost prema budućim generacijama ne postoji, jer ne znamo ko će oni biti, da li će postojati, kako će izgledati, niti kakve će biti njihove potrebe, želje ili interesi. Pošto tako malo znamo o njima, gotovo da nema smisla govoriti o bilo kakvim obavezama koje bismo prema njima mogli imati.

Iz ovoga se može zaključiti da postoji bitna razlika između pravno normirane odgovornosti za zaštitu postojeće životne sredine koja ima svoja obeležja pozitivnog prava sa uobičajenim svojstvima individualizovane odgovornosti u smislu stanja kažnjivosti zbog povrede pravno zaštićenog dobra – i područja odgovornosti prema budućim generacijama koje u slučaju da im se preda opustošena planeta na kojoj bi život bio ugrožen ili uništen, što je protivno prirodnom pravu.

Očigledno, da u ovoj hipotezi, reč *odgovornost* ima drugačiji smisao u odnosu na onaj koji proizilazi iz postojećeg zakonodavstva.

U pitanju je dakle odgovornost savesti i svesti, istorijska odgovornost i briga o opstanku čoveka kao bića prirode i njegove generacijske solidarnosti.

Obuhvat čovečanstva

Nijedan čovek nije ostrvo za sebe, već je kao deo ove planete obuhvaćen čovečanstvom i sa tog aspekta nije bitno u kom vremenu je došao i kada je otišao.

I zato, prema rečima filozofije odgovornosti, egzistencija čovečanstva jednostavno znači: da ljudi žive, da oni žive dobro, da treba i dalje da ih bude (Hans Jonas).

Teške posledice

Antropogena delatnost ostavlja za sobom brojne i teške posledice: pijaća voda sve više postaje deficitarna, a druge vode podzemne i površinske dostižu zabrinjavajući stepen zagađenosti; enormno smanjenje obradivog zemljišta; narušenost celine ozonskog omotača; uništavanje šuma i prašuma što dovodi do klimatskih poremećaja; ugroženost flore i faune što dovodi do nestanka retkih biljnih i životinjskih vrsta; ispuštanje, emitovanje jonizujućeg zračenja; prekomerno stvaranje buke; deponija otpada posebno nuklearnog, kao i drugi slični ekološki delikti.

Sve su to elementi jedne zabrinjavajuće slike postojećeg stanja naše biosfere. Umesto globalne zdrave životne sredine dobili smo globalno zagađenje i globalnu degradaciju životne sredine.

Mogući izlazak iz postojećeg stanja može se pre svega videti u energičnoj ulozi svih društvenih činilaca – od pojedinca i različitih asocijacija, sve do države i međunarodne saradnje, u pravcu oslobodjenja čovečanstva od preteće ekološke katastrofe i preduzimanjem svih mera u cilju očuvanja i zaštite prirodnih dobara i ugrožene životne sredine.

U kontekstu tih mera, krivičnopravna i administrativna zaštita zauzima značajno mesto. U tom smislu potrebno je sprovesti odredbe međunarodnih konvencija na nacionalnom i međunarodnom nivou. Važno mesto zauzimaju i preventivne mere koje imaju za cilj da unapred odstrane moguće ekološke štete.

Opštom svešću o ugroženosti životne sredine treba razvijati ekološku etiku koju je pozitivno pravo nemoćno da ostvari.

Samo visok stepen razuma kao atribut racionalne koncepcije prirodnog prava može ulivati nadu za ekološku etičku budućnost koja će biti u stanju da sačuva vrednosti prirode i preda ih generacijama koje dolaze.

Tri nedeljive obaveze

Mir zasnovan na intelektualnoj i moralnoj solidarnosti čovečanstva; razvoj utemeljen na legitimitetu ekonomske i pravne konstitucije; i zaštita životne sredine ispunjena supstancom prirodnog prava – tri su međuzavisne i nedeljive pojave. Kumulativnost i celina ovih pojava dostiže visok stepen ekološke etike koja je jedino u stanju da sačuva prirodu sa svim njenim tajnama, prirodu kojoj pripadamo i koja nam je izvor života.

Naše pravo

Posle izlaganja ustanove odgovornosti u njenim brojnim pojavnim oblicima, potrebno je videti stanje našeg prava u opštem kontekstu pozitivnog i prirodnog prava, jer od toga zavise rešenja mnogih pravnih pitanja, pa i pitanje ustanove odgovornosti.

S obzirom da je u ranijim uvodnim referatima Kopaoničke škole prirodnog prava o tome bilo detaljno reći, ovde će se, samo podsećanja radi, ukratko ponoviti nekoliko relevantnih tačaka koje karakterišu naše pravo uopšte, a što se odražava i na pojedine pravne kategorije i ustanove koje čine celinu pravnog sistema.

U tom smislu treba naglasiti nekoliko karakterističnih obeležja našeg pravnog sistema, kao što su: kriza državnosti sa stanovišta prošlosti i sadašnjosti; nekoherentnost zakonodavnog opusa; pravna nesigurnost kao zbirna tačka slabosti ukupnog pravnog sistema; proces harmonizacije sa pravom Evropske unije; nedostatak filozofskog koncepta koji bi snagom argumenta obezbeđivao život Pravednog prava; imperijum političke vlasti kao antipod demokratskoj kulturi i sveopštoj toleranciji kao izrazu kulture razuma, samosvesti i opšte prosvetljenosti; stanje nauke uopšte i nedovoljno ulaganje u razvoj nauke koja čini temelj sveukupnog procesa.

Razume se, pored ovih područja, tu su i druga srodna pitanja koja čine celinu našeg pravnog mozaika, o čemu je već bilo reći na ranijim zasedanjima Kopaoničke škole, pa Autor ovog referata, da bi izbegao nepotrebna ponavljanja, upućuje na ta izlaganja koja su publikovana u monografiji *Besede sa Kopaonika* (1990-2010).

Najzad, kada je reč o savremenom stanju našeg prava, treba i ovom prilikom naglasiti da je ono izvorno i sadržajno uvek pripadalo porodici evropske pravne civilizacije, koja se, u krugu drugih porodica prava uvek odlikovala filozofijom opštosti pravnih kategorija, a ne kazuistikom i neteorijskom pragmatikom, što je slučaj sa nekim drugim vanevropskim porodicama prava. Time se na ovom mestu, ne daje nikakva vrednosna ocena, već se samo ukazuje na činjenicu da naše pravo pripada evropskoj porodici prava sa svim njenim obeležjima, a koja se u formalnim i materijalnim izvorima prava bitno razlikuje u odnosu na druge porodice prava u svetskim razmerama. Pri tome, treba primetiti, da se poslednjih decenija odvija proces implementacije ljudskih prava koja su kodifikovana u okviru UN i drugih međunarodnih organizacija, čime se teži nekoj vrsti ujednačavanja različitih pravnih sistema u određenim oblastima zakonodavnih rešenja.

Zaključak

Posle analize ustanove odgovornosti sa stanovišta različitih filozofskih koncepcija i naučne argumentacije, a naročito sa stanovišta odgovornosti u različitim pravnim disciplinama, može se zaključiti da priroda, sadržina i polje primene ustanove odgovornosti, zavisi od stepena razvoja svih društvenih činilaca kao izraza kulturnog identiteta jedne zajednice i ostvarenja proklamovanih i kodifikovanih prirodnih prava čoveka i svih njegovih miroljubivih organizacija i integracija u uslovima pravno organizovane društvenosti.

Polazeći od racionalne koncepcije prirodnog prava na osnovu koje je doneta Univerzalna deklaracija o pravima čoveka iz 1948. godine, a koja predstavlja izvor čitavog mozaika međunarodnih deklaracija, povelja, konvencija i drugih srodnih međunarodnih dokumenata opšteg, regionalnog i nacionalnog zakonodavstva – filozofski opus Škole prirodnog prava od antičkog do našeg vremena, dobio je svoju životnu potvrdu i praktičnu delotvornost, tako da se može konstatovati još jedna pisana renesansa prirodnog prava u savremenom opštem i pojedinačnom zbivanju.

Ipak, savremeni svet, gotovo na svim meridijanima, nije još u stanju da uđe u »zlatni vek« svetskog građanstva i da praktično ostvari

sve univerzalne vrednosti koje su tako snažno i sveobuhvatno formulisane i postavljene kao stubovi stožerne vrline i kulture mira.

Ustanova odgovornosti u tom kontekstu, treba da dobije svoju humanu i adekvatnu dimenziju shodno osnovnim kategorijama prirodnog prava racionalnog smera, a sve sa ciljem većeg stepena ostvarenja univerzalnih ljudskih vrednosti, jer se sva ljudska bića rađaju slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima. Ona su obdarena razumom i svešću i treba jedni prema drugima da postupaju u duhu bratstva.

I zato Kopaonička škola prirodnog prava, sa ovog Dvadeset četvrtogodišnjeg plenarnog zasedanja šalje glas upućen sveukupnoj javnosti – *Priroda je mera svih stvari, a prirodno pravo je mera svih prava i svake odgovornosti*

I po tome, neka je blagosloveno samo ono pravo koje nas Bratimi sa svim ljudima sveta.

